

Uslovi života stanovništva i otpora okupatoru na »efektivno« okupiranoj teritoriji Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata*

Međunarodno ratno pravo, kao uslov priznavanja privremene vlasti jedne zaraćene države na teritoriji druge, zahtijeva efektivnost okupacije, to jest da ta teritorija bude uistinu potčinjena vlasti neprijateljske vojske. Ta efektivnost tamo je definisana tako da se teritorija smatra okupiranom samo ako okupacione jedinice u takvom broju i snazi posjeduju određenu teritoriju i tako je kontrolišu da na njoj mogu osigurati trajno sprovođenje okupacionog režima, odnosno da jednom ustanovljenu vlast i održavaju.¹ Teritorija Jugoslavije, na kojoj su okupatori u toku drugoga svjetskog rata za duže ili kraće vrijeme uspijevali da prividno ostvare takve uslove, nazivana je jednostavno okupiranom ili neoslobođenom teritorijom, a u stručnim, naročito pravnim radovima »efektivno« okupiranom teritorijom.² Ne ulazeći u daljnja terminološka razmatranja, tu efektivnost u ovom radu uzećemo samo uslovno jer je — kako će se iz daljnjeg izlaganja vidjeti — praksa narodnooslobodilačkog rata u Jugoslaviji (a i u drugim, u toku drugoga svjetskoga rata porobljenim zemljama) pokazala da je ta »efektivnost« i pri najgušćem posjedanju teritorije okupacionim trupama često dovođena u pitanje. Štaviše, ni u velikim gradovima, koji su redovno posjedani veoma snažnim garnizonima, koji su efektivnost okupacije trebali garantovati u mnogo široj okolini tih gradova (pa i čitavim oblastima) i vrlo brojnim okupacionim aparatom, agresorima nije uspijevalo da održe tu efektivnost. Na primjer, plebiscitarne akcije u Ljubljani u toku talijanske okupacije pokazuju da je narodnooslobodilački pokret u tome okupiranom gradu imao takvu političku i vojnu snagu kojom je mogao paralisati okupacione mjere.³ To, uz ostale, priznaje i komandant njemačkih trupa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, general Liters (Rudolf Lüthers) u svojoj procjeni vojnopolitičke situacije u NDH na početku avgusta 1943. godine kad kaže: »Praktično oni (komunisti, tj. NOP — primj. MK) gospodare skoro i teritorijama koje su čak gusto posjednute njemačkim jedinicama.«⁴

* Saopštenje na Naučnom skupu istoričara »Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija«, u Ljubljani 26. do 28. januara 1972. godine (materijale Skupa organizator ne objavljuje zbog nedostatka sredstava).

¹ Član 42. Pravilnika o zakonima i običajima rata na kopnu Haške konvencije od 18. oktobra 1907. godine.

² Prof. dr Ešref Vražalić, Međunarodnopravni karakter okupacionih sistema u Jugoslaviji, *Vojnoistorijski glasnik*, Beograd 1969, str. 66—68.

³ Ljubljana v ilegali — Država v državi, knj. II, Ljubljana 1961, str. 8.

⁴ Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd, njemačka arhiva, mikroteka (dalje AVII, NjA, Mtk), T-314, R-559/349—60.

Prirodno je da su uslovi života stanovništva i naročito njegovog otpora na takvoj teritoriji bili najteži, ali brojni primjeri prakse našeg narodno-oslobodilačkog rata 1941—1945. godine potvrđuju da on ni u takvim uslovima nije bio nemoguć. Postojanje otpora okupatoru, čak i u takvim uslovima, u toku sve četiri godine rata, predstavljalo je realizaciju Titovih poznatih stavova iz vremena pokretanja ustanka 1941. godine o tome da rat treba voditi na svakom pedlju zemlje, a u svakom kutku Jugoslavije. To je u isto vrijeme i jedan od vrlo značajnih elemenata opštenarodnog odbrambenog rata. U ovom radu pokušaćemo da bar donekle osvjetlimo te uslove, pri čemu će težište, svakako, biti na većim urbanim sredinama, koje su ponekad pružale bolje uslove organizovanom otporu. Naravno, to je u prvome redu zavisilo od čvrstine i povezanosti organizacija narodnooslobodilačkog pokreta.

Opšti uslovi opstanka stanovništva⁵ na »efektivno« okupiranoj teritoriji Jugoslavije, u cjelini, nisu se bitno razlikovali od onih u ostalim okupiranim zemljama Evrope, ali su bili mnogo bliži uslovima u kojima je živjelo stanovništvo istočnoevropskih okupiranih zemalja. Kao rezultat okupatorske politike razjedinjavanja i instrumenat planova da se neriješeno nacionalno pitanje u Kraljevini Jugoslaviji iskoristi za međusobno istrebljivanje njenog stanovništva, tretman pojedinih naroda, narodnosti i njihovih pojedinih kategorija stanovništva bio je vrlo diferenciran čak i u okviru određenih okupacionih područja i određenih perioda okupacije. Sa trajanjem rata tretman i položaj stanovništva neprekidno je pogoršavan i tako postepeno izjednačavan.

Poznato je da je njemačka propaganda svaljivala krivicu za rat i sve tadašnje i prošle nedaće na srpski narod, pa je Hitler, uz ratna razaranja u toku bombardovanja i operacija, kao odmazdu predvidio njegovo »stješnjavanje« i odbacivanje od Dunava na prostor okrnjene pretkumanovske Srbije. Ali, ni cio srpski narod nije u isto vrijeme došao pod udar različitih okupacionih mjera. Sve okupacione sile naredile su iseljavanje sa svojih okupacionih područja, među prvima i iseljavanje Srba, koji na tim područjima nisu bili zavičajni 1918. godine, što je pogodilo u prvom redu brojne koloniste i pripadnike državnog aparata Kraljevine Jugoslavije, ali i mnoge pojedince i porodice drugih profesija koji su prirodnim migracionim tokovima išli trbuhom za kruhom. Gotovo svi vojnici srpske nacionalnosti zadržani su uglavnom u njemačkom zarobljeništvu. Uskoro nakon izvjesnog konsolidovanja okupacione vlasti uslijedili su masovni istrebljivački pogromi, posebno na mađarskom okupacionom području i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, u kojima se broj žrtava cijeni na više stotina hiljada i što je rezultiralo novim talasom izbjeglica i preseljenika u Srbiju, čiji broj se do kraja septembra 1941. godine popeo na blizu 300.000.⁶

Preostalo srpsko stanovništvo van okupirane Srbije, uz opšte teškoće kojima je bilo podvrgnuto i ostalo stanovništvo tih krajeva, bilo je izloženo

⁵ Pod tim opštim uslovima mislimo na opštepoznata egzistencijalna pitanja, kao što su: ograničavanja kretanja, rada, snabdijevanja, ishrane, stanovanja i sl. O ograničavanjima nacionalnih, političkih i drugih ljudskih sloboda, pljački, zločinima, genocidu i sl. nešto više je pisano, naročito u vezi sa vojnim operacijama, i na to ćemo se samo u najnužnijim crtama osvrnati.

⁶ *Dr Jovan Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Institut društvenih nauka, Beograd 1963, str. 23.*

denacionalizaciji i prekrštavanju, a u više slučajeva genocidu i praktično bilo stavljeno van zakona. Poslije izbijanja ustanka, naročito oštroj ekonomskoj eksploataciji stanovništva u okupiranoj Srbiji, pridružile su se kolektivne kazne, masovna strijeljanja, kaznene ekspedicije, pustošenja čitavih naselja i krajeva, te sve oštriji policijski nadzor nad stanovništvom,⁷ što se sa proširivanjem njemačkog okupacionog područja i trajanjem rata prenosilo i na druge narode i druge krajeve Jugoslavije.

Položaj Slovenaca na talijanskom okupacionom području u početku se znatno razlikovao od onog na njemačkom. Njihov položaj u izvjesnim aspektima bio je blaži i u odnosu na slovenačko i hrvatsko stanovništvo u Slovenačkom primorju i Istri koje se pod Italijom nalazilo od kraja prvoga svjetskog rata. To je zapravo bila taktika iskorišćavanja antinjemačkog raspoloženja stvorenog brutalnim mjerama okupacionih vlasti Trećeg Rajha i perfidnijih metoda fašizacije i odnarođavanja stanovništva na talijanskom okupacionom području. Dok je najveći broj Slovenaca na njemačkom i mađarskom okupacionom području bio izložen uzbranoj denacionalizaciji, stanovništvo prilično širokog pojasa proširene Štajerske i dijela Gorenjske (oko 260.000) bilo je predviđeno za raseljavanje.⁸

Iako je osnivanje okupatorske tvorevine Nezavisne Države Hrvatske trebalo stvoriti iluziju o samostalnoj državi, ona je do kapitulacije Italije bila talijansko-njemački kondominijum⁹ uz neprekidno prisustvo više stotina hiljada okupacionih vojnika, plaćanje okupacionih troškova i neprestano pojačavanu neposrednu kontrolu okupacionih vlasti nad prividno nezavisnim kolaboracionističkim aparatom vlasti, koja je uvođenjem njemačke policije i vojne uprave u proljeće i jesen 1943. godine gotovo izjednačena sa onom u okupiranoj Srbiji. Uz to su Hrvati na talijanskom i mađarskom okupacionom području, naročito na dijelovima koji su jednostranim aktima okupacionih sila bili anektirani Italiji (Dalmacija i Hrvatsko primorje), odnosno Mađarskoj (Baranja i Bačka), bili izloženi denacionalizaciji sa zabranom upotrebe materinjeg jezika, dok su svi koji su u te krajeve doseljeni nakon 1918. godine jednostavno protjerani, a na ostalom okupiranom području (talijanska druga i treća okupaciona zona i mađarsko okupaciono područje u Međimurju, a onda i na čitavoj terito-

⁷ Opširnije o situaciji u okupiranoj Srbiji, posebno u 1941. godini, između ostalog, vidi: *dr Jovan Marjanović*, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Institut društvenih nauka, Beograd 1963; *dr Venceslaw Glihić*, Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944, Rad, Beograd 1970; *Žarko Atanacković*, Okupacija Vojvodine i stanje posle okupacije, *Vojnoistorijski glasnik*, Beograd, br. 2/1963, str. 37—63 i br. 3/1963, str. 27—55; *Ali Hadri*, Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji 1941—1944; *Jugoslavenski istorijski časopis*, Beograd, br. 2/1965, str. 39—60, *Josip Mirnić*, Венгерский режим оккупации в Югославии, *Zbornik radova Les Systemes d'occupation en Yougoslavie 1941—1945*, Institut za istoriju radničkog pokreta, Beograd 1963, str. 425—493; *dr Dimitrije Kulić*, Bugarska okupacija 1941—1944, izd. autora, Niš 1970.

⁸ O tome i njemačkoj okupacionoj politici u Sloveniji, naročito vidi: *dr Tone Ferenc*, Nacistička raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945, Založba obzorja, Maribor 1968.

⁹ Na predbacivanje talijanskih okupacionih vlasti u proljeće 1943. godine da sam vlada Hrvatskom, da je »smotao«⁹ poslanika Kazertana (Raffaello Casertano) i generala Oksilija (Antonio Oxilia) i da je njen regent, general Glez-Horstenau (dr Edmond von Glaise und Horstenau) je odgovorio talijanskom generalu Robotiju (Mario Robotto): »Samo zajedno sa Vama, Zvonimirova kruna bi nam morala pripadati obojici.« AVII, NjA, Mtk, T-501, R-264/538—42.

riji NDH pod njemačkom okupacionom upravom) izloženi šikaniranju i zlostavljanju okupacionih trupa koje su, kao što je poznato, i tu, same ili uz pomoć kolaboracionista, izvršile niz masovnih zločina i nad hrvatskim stanovništvom.¹⁰

Muslimani su proglašeni sastavnim dijelom hrvatskog naroda i time izloženi denacionalizaciji. Premda se njihov proklamovani položaj u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bitno razlikovao od položaja Srba, i sami su uskoro — kao uostalom svi drugi narodi — došli pod udar represivnih mjera njemačkih i talijanskih okupacionih vlasti, a onda i masovnih pokolja koje su vršile i okupacione trupe i njihovi saradnici četnici i ustaše. Pokušaje suprotstavljanja majorizaciji, denacionalizaciji i istrebljenju i ovdje su okupacione vlasti iskoristile — kao i u drugim slučajevima — za mobilizaciju u borbu protiv NOP-a.¹¹

Podijeljeni u dva okupaciona područja — bugarsko i talijansko — Makedonci su manje-više na oba područja bili podvrgnuti denacionalizaciji. Dok se na bugarskom okupacionom području nastojalo stvoriti kod njih iluziju o oslobođenju, na talijanskom okupacionom području, u zapadnoj Makedoniji uključenoj u »veliku Albaniju«, bili su uz to podvrgnuti jačoj ekonomskoj eksploataciji i prinudnim iseljavanjima.¹²

Crnogorcima je talijanski, a potom i njemački okupator obećavao samostalnu i nezavisnu državu ali im to, uostalom kao i kod drugih naroda Jugoslavije, nije smetalo da tolerišu njihovo masovno protjerivanje sa teritorija koje su, kao na primjer Metohija, bile podređene tom istom okupatoru. Sa izbijanjem ustanka represalije su, međutim, i u samoj Crnoj Gori najbezobzirnije sprovedene, a maska tobož blagonaklonog okupatora skinuta.¹³

Dok su pripadnici određenih nacionalnih manjina bili privilegovani i djelimično bili nosioci okupacione ili kolaboracionističke vlasti, popunjavajući odgovarajuće oružane formacije samo na određenim okupacionim područjima ili njihovim dijelovima, Njemački Rajh je za svoju nacionalnu

¹⁰ O nastanku NDH i kolaboracionističkom protivnarodnom i zločinačkom karakteru režima u njoj vidi posebno: *prof. dr Fevdo Čulinović*, Okupatorska podjela Jugoslavije 1941, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1970, str. 165—384 (dio — Nezavisna Država Hrvatska), a o položaju Hrvata (na talijanskom i mađarskom okupacionom području) van NDH, *Dragovan Šepić*, Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941—1943), *Putovi revolucije*, Zagreb, br. 1—2, 1963, str. 215—241 i citirani članak J. Mirnića.

¹¹ Nešto o tome vidi: *Ahmet Đonlagić*, Borba KPJ za bratstvo i jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine u početku ustanka, *Istorijski glasnik*, Beograd, br. 3—4/1969, str. 45—61; *Rasim Hurem*, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira NDH, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, god. 1965, str. 191—222; *Rafael Brčić*, Okupacioni sistem u Bosni i Hercegovini 1941. godine, *Vojnoistorijski glasnik*, Beograd, br. 1/1970, str. 19—87.

¹² Vidi: . . . Istorija na makedonskiot narod, knjiga 3, Institut na nacionalna istorija, Skopje 1969, str. 277—476; *dr Rastislav Terziowski*, Nekoi aspekti na denacionalizatorska i asimilatorska politika na fašistička Bulgarija vo okupirana Makedonija (1941—1944), *Glasnik na Institutet za nacionalna istorija*, Skopje, br. 1/1968, str. 27—62; *Boyo Mitrovski*, Považni nastani vo narodnoosloboditelna borba vo zapadna Makedonija, *Glasnik na Institutet za nacionalna istorija*, Skopje, br. 1/1959, str. 5—9.

¹³ *Dr Ešref Vražalić*, Okupacioni sistem u Crnoj Gori i međunarodno pravo, *Istorijski zapisi*, Titograd, br. 2/1962, str. 169—208 i 3/1962, str. 457—483; *Radoje Pajović*, Okupacija Crne Gore 1941. godine i planovi oko stvaranja »nezavisne« crnogorske države, *Istorijski zapisi*, Titograd, br. 2/1965, str. 275—290.

manjinu obezbijedio privilegovan položaj i eksteritorijalnost na teritoriji čitave okupirane Jugoslavije, kao uostalom i u čitavoj okupiranoj Evropi. Nasuprot tome, pripadnici jevrejske i ciganske narodnosti bili su na teritoriji čitave okupirane Jugoslavije izloženi najtežim progonima, a naročito na njemačkom okupacionom području u kojem se na kraju našla čitava teritorija Jugoslavije. Tako je samo mali broj od oko 70.000 Jevreja preživio drugi svjetski rat, dok su Cigani, posebno u Bosni i Hercegovini i Srbiji, kao decenijama stalno nastanjeni djelomično i organizovanom akcijom muslimanskih i srpskih građanskih krugova, u velikom broju zaštićeni od istrebljenja.

Antifašisti svih naroda i narodnosti Jugoslavije već prvih dana okupacije izvrgnuti su kao protivnici »novog evropskog poretka« i posebno Trećeg Rajha hapšenjima, a mnogi, naročito komunisti u zatvorima na teritoriji Banovine Hrvatske, nisu ni bili oslobođeni iz zatvora Kraljevine Jugoslavije.¹⁴

Tako su okupacione sile, uprkos međusobnim a onda i unutrašnjim suprotnostima, koristeći se znatnim dijelom i uslugama domaćih buržoazija bile dovele u bezizlazno težak položaj sve narode i narodnosti okupirane Jugoslavije kojima je jedina alternativa bila zajednička borba protiv okupatora što je u sebe morala uključiti i borbu protiv sopstvene buržoazije koja se, pokušavajući da nekako sačuva svoj klasni (eksplozatorski) interes, stavila u službu okupatora.

Premda su planovi svih okupatora, u cilju širenja njihovog »životnog prostora«, predviđali pregrupisanja, djelomično ili potpuno iseljavanje odnosno istrebljivanje stanovništva određenih nacionalnosti u pojedinim širim ili užim dijelovima Jugoslavije, oni te mjere u toku trajanja rata uglavnom nisu mogli sprovesti. Umjesto planiranih rješenja, čije se ostvarivanje vezivalo za kraj rata ili bar za prethodno slamanje Sovjetskog Saveza i čija se suština sastojala u povezivanju čitavog evropskog Jugoistoka kao jedinstvenog, njemačkoj privredi dopunskog poljoprivredno-sirovinskog reiona u novom evropskom poretku,¹⁵ u 1941. godini postignuta su privremena rješenja diktirana potrebama sila Osovine za što potpunije korišćenje ljudskih i materijalnih izvora za dovršenje započetog rata.¹⁶

Zbog toga su, djelomično i s formalnim pozivanjem na međunarodno ratno pravo na svim okupiranim područjima, uz već pomenute izuzetke, zadržavani nekakvi, uglavnom minimalni uslovi života stanovništva, što

¹⁴ Cjelovitije o položaju naroda i narodnosti u okupiranoj Jugoslaviji vidi: Zbornik radova *Les systèmes d'occupation en Yougoslavie 1941—1945*, L'Institut pour l'Étude du Mouvement Ouvrier, Belgrade 1963; *dr Ferdo Čulimović*, n. dj.; *dr Dušan Lukač*, Borba KPJ protiv istrebljivačkih i denacionalizatorskih mera okupatora u zemljama razbijene Jugoslavije do početka ustanka, *Vojnoistorijski glasnik*, Beograd, br. 1/1967, str. 55—67.

¹⁵ *Dr Andrej Mitrović*, »Novi poredak« i jugoistočna Evropa, saopštenje na međunarodnom naučnom skupu »Ustanak u Jugoslaviji 1941. i Evropa«, održanom u Beogradu 25—26. novembra 1971. godine.

¹⁶ Memorandum Ministarstva unutrašnjih poslova Njemačkog Rajha o uređenju evropskog jugoistočnog prostora od 15. VII 1941. AVII, NjA, Mtk, London 2/H 298074-116. Kašeova (Siegfried Kasche) procjena situacije u NDH od 3. decembra 1943. godine, AVII, NjA, Mtk. T-501/1114—42; *Robert Herzog*, *Gründzüge der deutschen Besatzungsverwaltung in den Ost- und Südostländern während des zweiten Weltkrieges*, Institut für Besatzungsfragen, Tübingen 1955, str. 29—30 i 185—186.

je s jedne strane uticalo na intenzitet i širinu otpora, a s druge uslovljavalo njegovo postojanje i određivalo forme njegovog ispoljavanja.

Tu privremenost moramo imati pred očima i kada se razmatra status pojedinih naroda i kada se razmatra sudbina pojedinih krajeva, pa i čitavih okupiranih područja, a ne samo njemačkog. Ona proizlazi iz suštine tajnih ciljeva Njemačkog Rajha i Hitlerove predstave novog poretka u Evropi izložene na jednom internom savjetovanju najviših rukovodilaca Trećeg Rajha 16. jula 1941. godine. Iz Hitlerovog izlaganja na tom skupu nedvosmisleno, uz ostalo, slijedi da istočne oblasti Evrope treba stalno da ostanu u njemačkoj zavisnosti i da Nijemci iz njih nikada više neće izaći, da se za sva vremena mora spriječiti obrazovanje vojne sile zapadno od Urala i nikad ne dozvoliti da neko drugi nosi oružje osim Nijemaca, iako će u početku neki strani narodi biti angažovani za oružanu pomoć. Nasuprot tome, ističe dalje Hitler, prema vani se mora nastupati »kao zaštitnik prava i naroda«, a mjere koje se sada (u toku rata) preduzimaju predstaviti kao ratnom nužnošću prouzrokovane, pri čemu se brzopletim objašnjenjima ne smije prejudicirati konačno rješenje niti se utiranjem puta smije dozvoliti da se to konačno rješenje nazre.¹⁷ Da se pod tim podrazumijeva i jugoistočna Evropa i da se i tu sprovodi ista dvolična politika dovoljno je navesti Hitlerovo kolebanje u 1942. godini da li da Hrvate možda preseli u Rumuniju, odnosno da li da Nijemcima prvo naseli oblast srednjeg Dunava ili da prvo obrazuje njemačke kolonije duž planirane istočne autostrade Berlin — Ural,¹⁸ ili riječi Zigfrida Kašea, koga i neki naši historiografi neopravdano smatraju odlučnim pobornikom suvereniteta Nezavisne Države Hrvatske čak i na štetu Trećeg Rajha, koji u citiranoj dugoročnoj procjeni situacije u NDH od 3. 12. 1943. godine, ukazujući na potrebu suzdržanosti u pogledu objavljivanja planova o poslijeratnom uređenju Evrope, takođe jasno fiksira razliku između stvarne i deklarisanе politike, to jest između ratnih mjera i poslijeratnih ciljeva. Zigfrid Kaše tu, uz ostalo, kaže da »po završetku rata Njemačka treba da vodi jugoistočni prostor kao i cijelu Evropu [. . .]« i da narodi toga prostora treba da što potpunije primaju naše (tj. njemačko — prim. MK) upravljanje. To se u daljnjem konkretizuje u stvaranju nadređene forme koja će povezivati narode za Veliki Njemački Rajh, brisanju privrednih granica, stvaranju zajedničkih ustanova koje će rukovoditi svim državnim djelatnostima, od privrede do policije i vojske.¹⁹

Ono što bi moglo da se navede kao zajednički imenitelj za sve krajeve i za čitav tok okupacije jest opšte pogoršanje uslova života, nepostojanje lične sigurnosti i činjenica da su se sa trajanjem okupacije ti uslovi još više pogoršavali. Povremena poboljšanja najčešće su bila ili iznudena ili njihov rezultat nije zavisio od aparata okupacionih sila. Neka od povremenih poboljšanja bila su diktirana potrebama okupacionih posada, potrebama ratne privrede okupacionih sila ili potrebom političkog trenutka. Kada se

¹⁷ Robert Herzog, Grundzüge der deutschen Besatzungsverwaltung in den Ost- und Südosteuropäischen Ländern während des zweiten Weltkrieges, Institut für Besatzungsfragen, Tübingen 1955, str. 29—30.

¹⁸ Henry Picker, Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941—1942, Seewald Verlag, Stuttgart 1965, str. 183—184.

¹⁹ AVII, NjA, Mtk. T-501, R-265/1114—42.

to događalo, ta poboljšanja su obilato iskorištena u propagandne svrhe. Uza sve to, velika razaranja u toku borbenih dejstava i poremećaji u saobraćaju dovodili su do paralisanja gotovo čitavog života u pojedinim krajevima za duže vrijeme.

Uzet u cjelini, režim okupacione uprave fašističkih agresora u Jugoslaviji unio je takvu nesigurnost fizičke egzistencije stanovništva da je lična sigurnost građana bila na putu da bude izjednačena sa sigurnošću divljači u slobodnom lovištu. A kako bi i moglo biti drugačije, kad je, na primjer, njemačka Vrhovna komanda oružanih snaga stajala na stajalištu »da jedan čovječji život u dotičnim zemljama često ne vrijedi ništa«,²⁰ naređivala da se u cilju zastrašivanja stanovništva okupiranih zemalja, primjenjuju masovna strijeljanja,²¹ i smrtne kazne javnim vješanjem,²² uzimanje i ubijanje talaca, kao i spaljivanje, uništavanje i pustošenje čitavih regiona,²³ masovno interniranje i preseljavanje stanovništva,²⁴ osuđujući eventualne obzire pojedinih okupacionih organa kao neumjesne,²⁵ oslobađajući odgovornosti sve one koji bi u svojoj »revnosti« prekoracili dobijena ovlašćenja.

Osnovu kaznenog prava u okupiranoj Jugoslaviji trebalo je da predstavlja naredba komandanta njemačke kopnene vojske o proširenju njemačkog krivičnog prava i kaznenih odredaba na okupiranu jugoslovensku teritoriju iz prve polovine aprila 1941. godine,²⁶ naredbe vrhovnih organa oružanih snaga fašističke Italije i Mađarske, a onda i Bugarske, koje, međutim, nisu tako sistematizovane i kompleksne, nego mnoga pitanja rješavaju parcijalno.²⁷

Tim naredbama zabranjeni su štrajkovi, sastajanje, zborovi i demonstracije, širenje letaka, zatvaranje radnji i obustava rada, povećanje nadnica, plata i cijena, ograničeno kretanje građana proglašavanjem policijskog časa i pod prijetnjom smrtne kazne, naređena predaja oružja i radio-prijemnika, a određeni su i nepovoljni kursovi okupacionih valuta prema dinaru.

U toku trajanja okupacije te naredbe su više puta pooštrevane i dopunjavane. Za pojedina područja Jugoslavije mijenjan je čak i status, pa je

²⁰ Vrhovna komanda oružanih snaga Trećeg Rajha, Naredba za gušenje ustaničkih pokreta u okupiranim oblastima od 16. septembra 1941. godine, Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Vojnoistorijski institut, Beograd 1949—1971. (u daljem tekstu Zbornik...), tom I, knj. 2, str. 301—302.

²¹ Dr V. Glišić, n. dj., str. 58—73.

²² Komanda njemačke 12. armije, Telegram Vojnoupravnom komandantu Srbije broj 5876 od 29. jula 1941. godine, Zbornik..., tom I, knj. 2, str. 301—302.

²³ Naređenje njemačkog opunomoćenog komandanta (za ugušenje ustanka) u Srbiji od 10. oktobra 1941. godine, AVII, NjA, k. br. 27, broj reg. 19/1; J. Marjanović, n. dj. str. 249—253; 377—378.

²⁴ Isto, str. 50—51.

²⁵ Zapovijest broj 9 Komande njemačkog 11. armijskog korpusa od 22. aprila 1941. godine, Zbornik..., tom I, knj. 1, str. 327.

²⁶ Naredba — proglas Komande njemačke kopnene vojske, generalfeldmaršala Brauhiča (General-Feldmarschall Walther von Brauchitsch), bez oznake datuma — 13. aprila 1941. godine, ili prije, NjA, AVII, k. 50, broj reg. 1/1 — na njemačkom i srpskohrvatskom jeziku.

²⁷ V. Dragovan Šepić, n. čl. str. 215—241; Esref Vražalić, n. čl. str. 169—208 i sveska 3, str. 457—483; Ali Hadri, n. čl. str. 39—60; Rafael Brčić, Okupacioni sistemi u Bosni i Hercegovini 1941. godine, Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1970, sveska 1, str. 19—88; Istorija na makedonskiot narod, knj. 3, str. 277—476, Tone Ferenc, n. dj.

umjesto vojne okupacione ili uz nju i u njima uvedena i civilna policijska uprava.²⁸ No, bez obzira na sve te izmjene i na nominalni status koji su okupatori bili dali pojedinim dijelovima (aneksija, protektorat, okupaciona zona, autonomna pokrajina, »nezavisna država« i sl.), u toku rata svi ti dijelovi ostali su vojnički gusto posjednuti, a gustina posjedanja u svakom od njih bila je iznad evropskog prosjeka, koji je prema nekim podacima bio 1 okupacioni vojnik na 1 km², odnosno 1 okupacioni vojnik na 100 stanovnika okupirane teritorije.²⁹ Štaviše, uskoro su, zbog razbuktavanja oružanog ustanka i narodnooslobodilačkog rata, svi krajevi okupirane Jugoslavije, uključujući i one koji su nominalno bili anektirani, proglašeni vojnišom prostorijom (Operationsgebiet, plato d'operazione i sl., što se kod nas često bukvalno prevodi kao operativno područje). To je povlačilo za sobom zavodenje neposredne vojne uprave i suspenziju redovnih okupacionih organa, pa prema tome i svih civilnih organa uprave, bez obzira da li se radilo o kolaboracionističkim organima lokalne uprave ili lokalnim organima civilne uprave države anektora.³⁰

²⁸ O statusu pojedinih dijelova okupirane Jugoslavije i početnim oblicima okupacione uprave u njima vidi moje saopštenje: Okupacija Jugoslavije i uslovi u kojima su se našli narodi Jugoslavije poslije aprilske katastrofe, na međunarodnom simpozijumu »Pokreti otpora na Balkanu«, u Ohridu 3—4. septembra 1969. godine.

²⁹ *Petar Kleut*, Partizanska taktika i organizacija, Vojno delo, Beograd 1960, str. 37.

³⁰ Već u Direktivi broj 31 od 9. juna 1941. godine Firera Trećeg Rajha i vrhovnog komandanta oružanih njegovih snaga (Der Führer und Oberste Befehlshaber der Wehrmacht, Weisung Nr. 31, F. H. Qu, den 9. VI 1941. *Walther Hubatsch*, Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1945, Bernard und Graefe, Frankfurt am Main 1962, str. 50—51) izričito se naglašava da su teritorije koje posjeduju njemačke oružane snage na Balkanu njemačka vojniša prostorija (Operationsgebiet), što se u cjelini odnosi na njemačku okupacionu zonu u Srbiji i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. To isto je za Srbiju, Srem i istočnu Bosnu ponovljeno direktivama i naređenjima za ugašenje ustaničkog pokreta na Jugoistoku iz septembra 1941. godine (Zbornik..., tom I, knj. 2, str. 427—432). Poslije izbijanja 13-julskog ustanka u Crnoj Gori, umjesto zvaničnog priznanja na petrovđanskom zboru proglašene »suverene i nezavisne države Crne Gore«, fašistička Italija ukinula je položaj civilnog komesara i zavela vojnu upravu i komandant 9. armije Pircio Birolji (Pirzio Birolli) preuzeo je vlast u svojstvu komandanta okupacionih trupa Crne Gore, uključujući privremeno i Kotorsku provinciju Guvernerata Dalmacije, koja je nominalno već tri mjeseca bila anektirana Kraljevini Italiji (Dućeov telegram Biroliju od 24. VII 1941. godine, Zbornik..., tom XIII, knj. 1, str. 202 i njegove naredbe u vezi s tim od 26. VII 1941. godine, AVII, TA, k. 74, broj reg. 3/1 i 8/2). Talijanska Vrhovna komanda je počev od 30. jula 1941. godine (neposredno nakon izbijanja ustanka u Bosni i Hrvatskoj) počela ponovno posjedanje svog, privremeno napuštenog dijela okupacionog područja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i do oktobra ga potpuno zauzela, zavodeći vojnu upravu (Naređenja: talijanske Vrhovne komande br. 44 od 30. VII 1941. godine, Generalštaba Kopnene vojske od 15. XIII 1941. godine i Komande 2. armije od 28. IX 1941. godine, Zbornik..., tom XIII, knj. 1, str. 202, 312—313, 390—392 i 421—422).

Kraljevskim dekretom od 3. oktobra 1941. godine proglašeno je ratno stanje na teritorijama koje su Italiji »anektirane« 3. i 18. maja 1941. godine, čime je čitavo talijansko okupaciono područje u Jugoslaviji postalo vojniša prostorija — plato d'operazione (Dućeova naredba od 24. X 1941. godine, Odluka guvernera Dalmacije od 13. XI 1941. godine, Zbornik..., tom XIII, knj. 1, str. 464—468 i 627—628).

Na mađarskom okupacionom području civilna uprava uvedena je tek 16. avgusta 1941. godine, ali već od oktobra 1941. godine vojni faktori neposredno uzimaju učešće u borbi protiv NOP-a, tako da tzv. Racijom u južnoj Bačkoj u januaru 1942. godine rukovodi lično komandant 5. mađarskog domobranskog korpusa. Vojna uprava je i zvanično uvedena stvaranjem jedinstvenog vojnog rukovodstva u Bačkoj 25. juna 1942. godine (*Josip Mirnić*, Sistem jedinstvenog vojnog rukovodstva u borbi protiv NOP-a u Bačkoj, *Vojnoistorijski glasnik*, Beograd, br. 2/1968, str. 7—70).

Sputavanje i kontrola kretanja stanovništva jedno je od najmasovnije primjenjivanih ograničenja slobode u toku okupacije. Forme tog ograničenja su bile vrlo raznovrsne. Već samo razbijanje Jugoslavije i njeno presijecanje mnogim granicama koje su odvajale jedno okupaciono područje od drugog, ili pojedine njegove regione sa različitim nominalnim statusom, bilo je značajno ograničenje. Kretanje stanovništva u međumjesnom saobraćaju unutar svakog od tih regiona po pravilu bilo je podvrgnuto sistemu specijalnih putnih isprava za čije pribavljanje je bilo potrebno obavljanje administrativnog postupka sličnog dobijanju pasoša.

U lokalnim okvirima kretanje je, uz obavezni policijski čas, ograničavano i stalnom i povremenom kontrolom ličnih i putnih isprava, strogom kontrolom prijava i promjena prebivališta i boravka, uvođenjem kućnih listina, te čestim mijenjanjem obrazaca za lične, putne i slične isprave.³¹ Međutim, i njemačka vojna okupaciona uprava koja je, naročito u Srbiji, najrigoroznije primjenjivala opštu obavezu prijavljivanja prebivališta i privremenog boravka³² bila je prinuđena da prizna sporost i nemogućnost potpunog sprovođenja te mjere,³³ uz ostalo i zato što su organizacije NOP-a, posebno u velikim gradovima, raspolagale posebnim organima, a u nekim slučajevima i čitavim aparatom koji je nabavljao ili izrađivao isprave i druga dokumenta potrebna za sigurno kretanje ili bezbjedan prenos materijalnih dobara po neoslobođenoj teritoriji.³⁴

Racioniranje životnih namirnica, tekstila i obuće i drugih dobara široke potrošnje i rigorozna kontrola izdavanja lijekova, kontrola pod vidom nadzora zamračivanja i slično predstavljali su daljnje oblike kontrole stanovništva i ograničavanja njegovog kretanja.

Mnoga manja i veća mjesta, među kojima na primjer i Ljubljana,³⁵ bila su bukvalno ograđena žičanom ogradom i sistemom bunkera, straža i zasjeda, a na izlazima i ulazima bile su rampe kao na međudržavnim prelazima. Linija tih ograda i bunkera najčešće je činila granicu efektivno okupirane teritorije.

Registrovani su i brojni primjeri preventivnog grupisanja stanovništva radi efikasnije kontrole. Tako je u toku rata u svim krajevima Jugoslavije nasilno evakuisano stanovništvo u okupatorske garnizone, zabranjivano korišćenje katuna i salaša, naređivano preseljavanje stanovništva iz rasutih i perifernih sela i zaselaka u veća i pogodnija za kontrolu.³⁶ Među masov-

³¹ Izvještaj njemačke Operativne grupe odreda policije i službe bezbjednosti za Jugoslaviju od 13. XII 1941. godine. AVII, NjA, k. 32, broj reg. 56/1.

³² Bilješke sa savjetovanja u povodu primopredaje dužnosti njemačkog opunomoćnog komandanta u Srbiji na početku decembra 1941. godine, AVII, NjA.

³³ Citirani izvještaj Vojnoupravne komande Jugoistoka od 14. IV 1945. godine. AVII, NjA, Mtk. T-501, R-264/196—420.

³⁴ *Josip Lukatela*, Sjećanja učesnika (o radu ručne tehnike u Zagrebu 1941—1944), Materijali sa znanstvenog skupa »Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji«, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1971, str. 330—335.

³⁵ ... Ljubljana v ilegali, knj. 2, Država v državi, Okrajni odbor Socijalistične zveze delovnega ljudstva v Ljubljani, Ljubljana 1961, str. 8.

³⁶ Naredba komandira Nikšičke žandarmerijske čete za 26. VI 1942. godine i Izvještaj komandira Gornjepoljskog žandarmerijskog voda od 21. VI 1942, Zbornik ..., tom III, knj. 4, str. 516—518.

nija, na primjer, spada preseljavanje 28 sela tikveškog kraja sa oko 15.000 stanovnika po naredenju bugarske 5. armije u junu 1944. godine.³⁷ Deportacija u koncentracione logore stanovništva osumnjičenog da pomaže NOP, interniranje i preseljavanje stanovništva čitavih regiona, na primjer u operaciji čišćenja luka Save u Mačvi 1941. godine, poslije ofanzive na Kozaru u ljeto 1942. godine, u toku ciklusa operacija Vajs (Weiss) na početku 1943. godine, odnosno za vrijeme velike bugarske racije u sjeveroistočnoj Makedoniji i južnoj Srbiji januara 1944. godine, gdje je u svakom pojedinom slučaju deportovano na desetine hiljada ljudi,³⁸ takođe bi spadalo u neku vrstu pregrupisanja stanovništva.

Organizacijama narodnooslobodilačkog pokreta bilo je potrebno neprekidno savlađivanje tih prepreka, pa je izgrađivan čitav sistem za izigravanje kontrole i mjera okupacionih vlasti — od radionica za izradu falsifikovanih putnih i ličnih isprava, do ilegalnih stanova, skladišta i aparata koji se bavio prikupljanjem obavještenja i sredstava za njihovo funkcionisanje. Praksa narodnooslobodilačkog rata u svim njegovim fazama i pod najtežim uslovima potvrđivala je da ni jedan od tih sistema nije mogao ostati neprobojan.

Gladno njemačko i talijansko tržište djelovalo je, kao što se plastično izrazio Glez-Horstenau (dr. Edmund von Glaise-Horstenau), kao džinovski usisivač roba. Zamrzavanje cijena, plata i nadnica, nepovoljno određen kurs dinara prema okupacionim valutama³⁹ i upotreba okupacionih novčanica koje van određenog okupacionog područja nisu imale nikakvu vrijednost,⁴⁰ još više su pojačavale to dejstvo i vodile gotovo totalnom ispražnjavanju robnih zaliha u zemlji. »Plaćanje« uzete robe običnim priznanicama intendantskih oficira okupacionih vojski jest organizovana »stihijna« pljačka materijalnih i kulturnih dobara, posebno gotovih proizvoda, vrijednosnih papira i dragocjenih metala, maskirana podvođenjem sirovina i zaliha robe zatečenih u magacinima, trgovini ili u transportu pod ratni plijen ili »napuštenu imovinu«.⁴¹ Inflacija još neemitovanih

³⁷ Naredba sreskog upravitelja predsjednicima opština sreza Kavadarci od 13. VI 1944. godine, Zbornik ..., tom VII, knj. 3, str. 384—387.

³⁸ J. Marjanović, n. dj., str. 249—257; R. Bašić, Ofanziva na Kozaru, Vojno delo, Beograd 1957, str. 259—270; Zapovijest komandanta njemačkih trupa u NDH od 12. I 1943, Zbornik ..., tom IV, knj. 9, str. 543—544; Mihailo Apostolski, Februarski pohod, Institut za nacionalna istorija, Skopje 1963, str. 81—86.

³⁹ Koristeći se vještački stvorenom povećanom kupovnom moći, njemački okupacioni vojnici su se prema sjećanju dra E. Morgensterna, tadašnjeg podoficira na službi u Zagrebu, hranili pečenim pilicima — »prima und grossartig« i masovno slali kućama pakete najraznovrsnije sadržine od životnih namirnica, štofova i cipela do sapuna i praška za pranje (Dr. Erhard Morgenstern, III/750 als Wachbataillon im Agram, u knjizi Der Weg der 118. Jägerdivision, Druckerei Walch, Augsburg sine ano, str. 8—12). U isto vrijeme njemački poslanik u Zagrebu šalje hitne depeše u Berlin »da teškoće ishrane u Hrvatskoj (u NDH — prim. MK) dobijaju katastrofalne razmjere«. Pri tome Kaše nimalo ne krije da je to direktna posljedica toga što su njemačke i talijanske trupe zaplijenile i odmah odvezle desetine hiljada vagona brašna i žita, navodeći primjer da su talijanske trupe samo iz Mostara i okoline odvezle 600 vagona brašna i žita (Telegram poslanika u Zagrebu broj 604 od 26. VI 1941. godine, AVII, NjA, Mtk. Bon R-4/473—74).

⁴⁰ J. Marjanović, Beograd, Nolit — Prosveta, Beograd 1964, str. 69—73.

⁴¹ Isto. Muharem Kreso, Njemačka okupaciona uprava u Beogradu, magistarski rad odbranjen na Filozofskom fakultetu u Beogradu 18. IV 1970. godine, str. 48—56.

novčanica, koje su sticajem okolnosti došle u narod, u prvim danima okupacije uz pomenute faktore toliko je osiromašila tržište u Crnoj Gori da je ono svedeno na trampu.⁴²

O obimu tako opljačkane robe za sada se mogu dati samo fragmentarni podaci. Parcijalni izvještaji njemačkih okupacionih vlasti iz juna 1941. godine govore o 700 vagona bakra, 400 vagona ostalih obojenih metala, 140 vagona rude antimona i hroma, 113 tona duhana, 160 vagona atraktivnih gotovih proizvoda (avionski dijelovi, tekstil, koža, papir), 1000 vagona drveta, milioni cigareta i metara tekstila.⁴³

Prva godina okupacije karakteristična je po naglom porastu nezaposlenosti. Samo na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske registrovano je za devet mjeseci okupacije u 1941. godini 84.220 nezaposlenih, što se uz ranije naslijeđeni broj bližilo ukupnom broju od 221.121 u maju te godine zaposlenih lica.⁴⁴ Prilivom preseljenika i izbjeglica u Srbiji i Crnoj Gori problem nezaposlenosti je još više zaoštren.⁴⁵ Najteže su bili pogođeni industrijski centri u Srbiji.⁴⁶ Zapošljavanje, međutim, nije bila briga okupacionih sila sve dok na početku ustanka nisu i to shvatile kao značajan razlog visokog stepena nezadovoljstva okupacionom upravom i kao jedan od razloga brzog masovljanja partizanskih dreda u pojedinim dijelovima zemlje.⁴⁷ Takav odnos okupatora u 1941. godini proizlazio je, uz ostalo, i iz njihove orijentacije na munjeviti rat. Gladnom tržištu radne snage u Njemačkoj posebno je odgovarala mogućnost dobijanja izuzetno jeftine radne snage, čiji je odlazak u Njemačku pod stvorenim okolnostima poprimao vid dobrovoljnosti. Tako su od juna do sredine septembra 1941. godine iz Zagreba i Beograda gotovo svakodnevno, a povremeno i iz drugih većih mjesta, odlazile specijalne kompozicije s radnicima zavrbovanim,

⁴² *Radoje Pajović*, Okupacija Crne Gore 1941. godine i planovi oko stvaranja »nezavisne« crnogorske države, *Istorijski zapisi*, Titograd, br. 2/1965, str. 281.

⁴³ Izvještaj načelnika Uprave za vojnu privredu i naoružanje njemačke Vrhovne komande oružanih snaga od 4. VI 1941. godine, AVII, NjA, Mtk. T-77, R-1298/412—24.

⁴⁴ Zatečeni broj od 25.564 nezaposlena lica iz marta 1941. godine, koja su primala pomoć, uglavnom se održao do jula (20.851), a onda je naglo smanjen na 9492 (u avgustu), pa na 3653 u septembru 1941. godine (Brojbitbeni izvještaj Organizatornog ureda glavnog ustaškog stana Zagreb, br. 9—12, lipanj-srpanj 1942, str. 73—74). Pored toga što ta cifra nije ni u martu ni izdaleka obuhvatila sve one kojima je ta pomoć bila potrebna, takvo naglo smanjenje više je rezultat drugih faktora (uglavnom mobilizacije u vojne formacije, slanja na rad u Njemačku i brisanja iz evidencije pripadnika diskriminiranih nacionalnosti) nego pojačanog zapošljavanja.

⁴⁵ *Slobodan Milošević*, Izbjeglice i preseljenici u Srbiji 1941. godine, saopštenje na naučnom skupu »NOR i revolucija u Srbiji 1941—45«, održanom na Zlatiboru 25. i 26. IX 1971. godine; *Jovan Marjanović*, Ekonomska politika nemačkih nacističkih okupatora u Jugoslaviji 1941—1945, *Jugoslovenski istorijski časopis*, Beograd, br. 4/1963, str. 73—96.

⁴⁶ Tako je 19. maja 1941. godine Vojnoupravna komanda Srbije konstatovala krupne privredne i socijalne probleme zbog neobnavljanja rada Vojnotehničkog zavoda u Kragujevcu, koji je neposredno pred rat zapošljavao 13.000 radnika, a opunomoćenik njemačkog Crvenog krsta za Srbiju 11. septembra upozoravao tu komandu na desetine hiljada nezaposlenih u Beogradu (i stotine i hiljade po drugim gradovima u Srbiji), kojima se pridružilo i 8000 studenata zbog obustave rada Univerziteta. Ratni dnevnik vojnoupravnog komandanta Srbije za period april-novembar 1941, AVII NjA, Mtk. T-501, R-251/407—76 Memorandum opunomoćenika Njemačkog crvenog krsta u Srbiji od 11. IX 1941. godine, AVII, NjA, Mtk. T-501, R-249/743—48.

⁴⁷ Isto.

za rad u Njemačkoj⁴⁸ pošto je okupacioni režim u zemlji stvorio takve uslove da određenim pojedincima ili grupama (do rasplamsavanja ustanka) nije preostajalo ništa drugo.⁴⁹

Kada je munjeviti rat moskovskom bitkom potkraj 1941. godine doživio konačan slom, i kao teorija i kao praksa, sile Osovine počele su preorijentaciju i prilagođavanja svojih privreda dugotrajnom ratu. U vezi s tim još više je povećana potražnja radne snage.⁵⁰ Ali, već sa rasplamsavanjem ustanka u Jugoslaviji u jesen 1941. godine broj radnika koji su odlazili »dobrovoljno« na rad u Njemačku drastično se smanjio na simboličnih nekoliko hiljada mjesečno. Kao što nestašica radne snage, već poslije prvih šest mjeseci okupacije, nije nikako znak nekoga privrednog prosperiteta, tako ni promjene u postupcima prema zarobljenim partizanima i uhapšenim pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta, već u početku 1942. godine,⁵¹ nisu izraz ublažavanja režima okupacije ili uvažavanja odredaba međunarodnih konvencija, nego izraz krize njemačke privrede u koju je zapala zbog sve veće mobilizacije za front, dok se na početku 1943. godine nije pretvorila u totalnu mobilizaciju u Trećem Rajhu. Od tada umjesto dobrovoljnih radnika (a i broj zarobljenika se sve više smanjuje) na rad u Njemačku, a i u druge okupirane zemlje, posebno u Norvešku, odlaze sve više u borbama zarobljeni partizani i naročito taoci i uhapšeni pripadnici NOP-a sa neoslobođene teritorije,⁵² koji su u 1941. godini redovno bili strijeljani na licu mjesta ili u masovnim odmazdama. Otpuštanje iz koncentracijskih logora Jasenovac i Banjica često je uslovljavano odlaskom na rad u Njemačku.⁵³ Smanjivanje kvota odmazde, uvođenje radne obaveze za nezaposleno radno sposobno stanovništvo, oslobađanje vojne i radne obaveze i garantovano snabdijevanje radnika zaposlenih u za rat važnim preduzećima, protežanje totalne mobilizacije i na okupirano područje, produžavanje radnog vremena (60-satna radna sedmica) i druge mjere nisu ipak mogle zadovoljiti potrebe, pa su zbog toga od 1943. godine, često organizovane racije po gradovima Jugoslavije, a u nekim krajevima na prinudan rad upućivana su čitava godišta.

Okupaciona uprava je naročito strogim mjerama održavala »privredni mir«, pod kojim se razumijevalo obezbeđenje uslova za što potpuniju eksploataciju sirovinskih i prerađivačkih kapaciteta za potrebe okupacionih

⁴⁸ Saopštenja o polasku transporta za rad u Njemačku objavljivana su u beogradskom *Vremenu* i zagrebačkom *Hrvatskom narodu* u periodu juni-septembar 1941. godine. *Branimir Banović*, Izvoz radne snage i deportacije stanovništva sa teritorije NDH u toku drugog svjetskog rata, *Putovi revolucije*, Zagreb, br. 1—2, 1963, str. 375—389.

⁴⁹ Do kraja avgusta 1941. na rad u Njemačku otišlo je iz Srbije 23.600, a iz NDH 52.711 lica, pored 48.000 radnika iz Jugoslavije koji su se u Njemačkoj zatekli 1. aprila 1941. godine. AVII, NjA, Mtk. T-77, R-1298/512—21; Brojitični izvještaj Organizatornog ureda Glavnog ustaškog stana, br. 9—12, Zagreb 1942, str. 73—75, *B. Banović*, n. čl., str. 376.

⁵⁰ To se odnosi u prvom redu na Treći Rajh, pošto su tri ostale okupacione sile u Jugoslaviji i same bile liferanti radne snage za Njemačku.

⁵¹ *Dr Venceslav Glišić*, Zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944. godine, Rad, Beograd 1970, str. 122—123.

⁵² Isto, str. 169—170, *B. Banović*, n. čl. str. 380.

⁵³ Isto.

trupa i privreda okupacionih sila. Za štrajkove u svim pogonima i preduzećima, koja su radila neposredno ili posredno za okupatora, bile su predviđene stroge kazne. Pod to se mogao podvesti i običan nedolazak na posao. Pod udar tih mjera spadalo je i osoblje u saobraćaju, elektroprivredi, poštansko-telegrafsko-telefonskim ustanovama i svako narušavanje reda, odbijanje vršenja službe ili neispunjenje proizvodnih zadataka.⁵⁴ To je, uz činjenicu da je narodnooslobodilački pokret Jugoslavije štrajk smatrao nepogodnim i mirnodopskim oblikom borbe, uslovlilo da je u toku okupacije zabilježen mali broj štrajkova, a od značajnih pominjemo samo one u Splitu i Kaknju u 1941. godini. Zato je orijentacija bila na oblike manje direktnog otpora: usporen rad, škart u proizvodnji, sabotaze te različite forme političkog rada u fazi ideološke pripreme pojedinaca i grupa za najviši oblik otpora — oružanu borbu uz masovnu mobilizaciju za popunu jedinica NOV i POJ.

Okupacione vlasti u toku 1941. godine, zbog oskudice prehrambenih artikala kojoj je uzrok bila prije svega pljačka i bezobzirni izvoz zatečenih zaliha, a zatim i zabrana oslobodnog prometa, čime su žitorodni rejoni izolovani od tradicionalnih unutrašnjih tržišta radi usmjeravanja izvoza u Njemački Rajh, morale su, naročito u pasivnim krajevima (u Bosni i Hercegovini, u Crnoj Gori, istočnoj Srbiji), osnovati i posebne odbore za ishranu stanovništva⁵⁵ (aprovizacija), a zatim na čitavoj teritoriji uvesti racioniranje snabdijevanja i formirati odbore za zbrinjavanje izbjeglica⁵⁶ kojih je, zbog mjera okupacionih vlasti, bilo u svim dijelovima zemlje.

Kako su za to namijenjena sredstva brzo iscrpljivana u pasivnim krajevima, a posebno u gradskim naseljima, u toku čitavog rata vladala je neprekidna glad koja je obično kulminirala u zimskim i proljetnim mjesecima. Okupacione vlasti nisu mogle da spriječe crnu berzu. Sa trajanjem okupacije crna berza, koju su pojedine okupacione vlasti djelomično i pomagale, dostigla je fantastične razmjere, a siromašniji slojevi iz većih gradova i iz pasivnih krajeva morali su lično putovati i stotinama kilometara radi nabavke pedesetak kg žita.

Radi pridobijanja stanovništva, talijanske okupacione vlasti u periodu 1941—1943. godine mjesečno su uvozile u Crnu Goru 120—150 vagona životnih namirnica (pšenice, tjestenina, šećera, konzervi, povrća, ribe, mesa, ulja i masti), ali je to donosilo samo djelomične i privremene rezultate. Zatečene zalihe njemačke okupacione vlasti su iskoristile za nekoliko mjeseci. Od januara 1944. godine njemačke okupacione vlasti uspijevale su da iz Srbije prebace samo 25—30 od 90 planiranih vagona mjesečno, uglavnom žita i povrća, dok je snabdijevanje stanovništva mesom, mašču i uljem potpuno izostalo.⁵⁷

⁵⁴ Citirani izvještaj Vojnouppravne komande Jugoistoka od 14. IV 1945, AVII, NjA, T-501, R-264/196—420.

⁵⁵ Izvještaj načelnika sreza porečkog od 25. septembra 1941. godine, AVII, NjA, k. 28, br. reg. 18/2.

⁵⁶ Vlade Nedića u Srbiji i Pavelića u NDH obrazovale su i posebna ministarstva.

⁵⁷ Izvještaj njemačke Vojnouppravne komande Crne Gore od 15. II 1945. godine (za period oktobar 1943 — novembar 1944. godine), AVII, NjA, Mtk. T-501, R-258/673—93.

Svakako, organizacije NOP-a morale su uzimati u obzir tako teške prilike, i u prikupljanju sredstava za narodnooslobodilački fond i za sopstveno izdržavanje i pomoć ugroženim porodicama pripadnika NOP-a. S druge strane, sve teži životni uslovi pod okupacijom omogućavali su organima NOP-a oslanjanje na sve širi krug ljudi koji su sagledavali prave uzroke svoga položaja.

Progoni pojedinih kategorija stanovništva, opšta nesigurnost fizičke egzistencije, ratna razaranja, spaljivanje i pustošenja mnogih naselja, denacionalizatorska i perfidno diferencirana diskriminatorna politika okupacionih vlasti u svim regionima okupirane Jugoslavije pokrenuli su veliki broj lica sa svojih staništa i odvojili ih od mogućnosti samostalnog obezbjeđivanja sredstava za život. Već prvih mjeseci okupacije njihov broj je dostigao 200.000, a u toku njenog trajanja, ne računajući lica koja su utočište našla na oslobođenoj teritoriji i lica lišena lične slobode smještena u zatvorima i koncentracionim logorima, povremeno se bližio cifri od milion stanovnika,⁵⁸ pri čemu valja imati na umu da je ustanak i narodnooslobodilački rat onemogućio sprovođenje mnogo ambicioznijih planova okupatora.⁵⁹

Zavisne od okupacionih vlasti u podmirivanju najosnovnijih životnih potreba (ishrane, stanovanja i ogrjeva) te izbjeglice i preseljenici, ukoliko su bili locirani na okupiranoj teritoriji, bili su često izvrgnuti manipulisanju, ucjenama i posebnom režimu kontrole. Djelomično smješteni, često u uslovima vrlo bliskim koncentracionim logorima,⁶⁰ oni su u nekim mjestima (Beograd, Niš, Podgorica, Sarajevo, Banjaluka, Bihać) svojim brojem pogoršavali stambene, prehrambene, egzistencijalne, a često i higijenske uslove života lokalnog stanovništva⁶¹ uprkos ogromnim naporima koje je činio narod krajeva u koje su se sticajem okolnosti slivale izbjeglice. Solidarnost stanovništva pojedinih okupiranih teritorija sa ugroženim i progonjenim kategorijama stanovništva dolazila je do izražaja ne samo u njihovoj pojedinačnoj ili organizovanoj zaštiti izbjeglica i protjeranih nego i u sklanjanju i prihvatu ugroženih pripadnika progonjenih kategorija stanovništva, na primjer Jevreja i Cigana, u svim krajevima Jugoslavije i na svim okupacionim područjima. Uz prihvatanje izbjeglica u Srbiji i Crnoj Gori, te preseljenika iz Slovenija u Srbiji i Bosni,⁶² pomenu-

⁵⁸ Prema izvještaju izaslanika njemačkog Ministarstva spoljnih poslova u Beogradu od 18. VIII 1942. godine broj izbjeglica samo u Srbiji iznosio je oko pola miliona. AVII, NjA, Mtk, Bon-3/23..

⁵⁹ Pomenućemo samo kao najvažnije obustavljanje započetog preseljavanja Slovenaca iz Štajerske i Gorenjske, te Srba iz Nezavisne Države Hrvatske do čega je došlo u jesen 1941. godine, dakle u vrijeme razmaha ustanka.

⁶⁰ Na primjer, u Alipašinom Mostu kod Sarajeva, u kome je znatan broj od desetak hiljada smještenih izbjeglica pomro od gladi i bolesti pa su se ostali mahom razbježali — januara 1943. godine broj izbjeglica pao je na 2300 lica. Procjena situacije Komande njemačke 718. pješadijske divizije u srednjoj i istočnoj Bosni od 15. I 1943. godine, AVII, NjA, Mtk. T-315, R-2271/432—34.

⁶¹ Kolaboracionistički organi NDH, na primjer, nisu mogli da riješe probleme izbjeglica u Sarajevu, pa je u januaru 1943. godine izbila epidemija tifusa sa 940 registrovanih oboljenja za samo dvije sedmice, tako da je Komanda njemačke 718. divizije uzela problem u svoje ruke.

⁶² *Slobodan Milošević*, Izbeglice i preseljenici u Srbiji 1941. godine, saopštenje na Naučnom skupu održanom 25. i 26. IX 1971. godine na Zlatiboru.

ćemo organizovanu zaštitu tzv. teritorijalizovanih (»bijelih«) Cigana u Bosni i Hercegovini i Srbiji,⁶³ masovne proteste i distanciranje muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini od ustaških zločina nad srpskim narodom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u muslimanskim rezolucijama iz 1941. godine iz desetak bosanskohercegovačkih gradova sa desetinama i stotinama potpisnika,⁶⁴ nasilno oslobađanje talaca iz ustaških zatvora u Ostrovcu,⁶⁵ sprečavanje ustaškog pokušaja da kao odmazdu za desetak strijeljanih ustaša na Ozrenu razore kvart Srpska Varoš u Tuzli a stanovništvo pobiju i interniraju.⁶⁶

Iz sasvim razumljivih razloga okupacioni troškovi⁶⁷ za određene teritorije mogli su se ubirati samo u vremenu kada je teritorija bila pod čvrstom kontrolom vlasti. Oni su, međutim, na različite načine pogađali i privremeno oslobođene teritorije, ali nikada u punoj mjeri.

U našoj historiografiji, kad se govori o okupacionim troškovima, često se misli samo na Srbiju. Njih su, međutim, plaćali i drugi regioni, posebno tobože Nezavisna Država Hrvatska. Njemačka ju je na to prinudila tajnim ugovorom od 20. juna 1941. godine,⁶⁸ i u toku 6 mjeseci 1941. godine ona je za to isplatila 1.315.000.000 kuna.⁶⁹ Talijanske okupacione vlasti kad su otkrile tu, posebno od njih brižljivo čuvanu tajnu nametnule su joj novembra iste godine izdržavanje i svojih 150.000 okupacionih vojnika.⁷⁰ Sa razmahom ustanka povećavanje okupacionih troškova rapidno je raslo,⁷¹ a prihodi za njihovo pokriće mogli su se ubirati na sve užoj teritoriji.

⁶³ Dr V. Glšić, Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944, Rad, Beograd 1970, str. 81—93 (poglavlje — Progoni i uništavanje Jevreja i Cigana); Muhamed Hadžijahić, Zaštita Cigana u Bosni i Hercegovini u toku okupacije, Takvim za 1971. god. (Izvršni odbor ilmije, Sarajevo 1971, str. 57—62).

⁶⁴ Dr Muhamed Hadžijahić, Muslimanske rezolucije iz 1941. godine, saopštenje na naučnom skupu »Hiljadu devet sto četrdeset prva godina u istoriji naroda Bosne i Hercegovine«, u Drvaru 7—9. X 1971. godine.

⁶⁵ Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964, str. 103.

⁶⁶ Abdulab Sarajlić, Otpor u okupiranim gradovima Bosne i Hercegovine za vrijeme NOR-a i socijalističke revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije sa posebnim osvrtom na otpor u okupiranoj Tuzli 1941. godine, saopštenje na pomenutom naučnom skupu u Drvaru 7—9. X 1971. godine.

⁶⁷ Iznosi okupacionih troškova koje u svojim izvještajima navode okupacione vlasti u Jugoslaviji ne obuhvataju stambene usluge, naplaćenu ratnu štetu i troškove aparata njemačkog ministarstva za četvorogodišnji plan.

⁶⁸ Verbalna nota Njemačkog poslanstva u Zagrebu vladi NDH od 4. VIII 1941. godine, AVII, ANdH, k. 238, broj reg. 54/1, list 4 i 5.

⁶⁹ Nikola Živković, Eksploatacija nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine u toku 1941. godine od strane Nemačke, saopštenje na naučnom skupu »Hiljadu devet sto četrdeset prva u istoriji naroda Bosne i Hercegovine«, održanom u Drvaru 7—9. X 1971. godine.

⁷⁰ Izvještaj njemačkog opunomoćnog generala u Zagrebu od 28. III 1942. godine, AVII, NjA, Mtk, T-501, R-264/1087—93.

⁷¹ Prvobitno određeni okupacioni troškovi za Srbiju od 200.000.000 dinara povećani su u 1942. godini na 255.000.000 dinara mjesečno. U istoj godini, uz 100.000.000 dinara mjesečnih troškova za stambene usluge okupacionim trupama, vlada Milana Nedića isplatila je i 450.000.000 dinara za formiranje 7. SS divizije Princ Eugen i zaštitnog korpusa, F. Čulinović, Okupatorska podjela Jugoslavije, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1970, str. 519.

pošto se to, prirodno, moralo svoditi na teritoriju koju je neprijatelj dovoljno efikasno kontrolisao. Zbog toga su u toku trajanja okupacije neposredni i naročito posredni porezi, različite takse i novčane kazne više puta udvostručavani, praktično utrošeni svi zatečeni štedni uložci zajedno sa bankovnim kapitalom, rezervama deviza i vrijednosnim papirima, a onda i uvođenjem prisilnih državnih zajmova tako što su za obavezni otkup davane dugoročne obveznice. Kako su okupacioni troškovi ipak prevazilazili sve te mogućnosti, Italija je u toku 1942. godine bila prinuđena da svoju upravu u Crnoj Gori subvencionije sa 60,000.000 lira (za 1943. godinu bilo je predviđeno 100,000.000 lira). Opticaj novca u Srbiji u 1943. godini popeo se na 20,7 milijardi dinara. Njen klirinški saldo sa Njemačkom bio je u isto vrijeme 4,8 milijardi.⁷² Njemački okupacioni troškovi 1943/1944. godine od 3,500.000 njemačkih maraka takođe nisu mogli biti pokriveni,⁷³ a razlika je namirivana emisijama, ili fiktivnim njemačkim kreditima,⁷⁴ što se zapravo svodilo na isto, tako da je vrijednost Nedićevog dinara do 1944. godine opala za 20 puta, a Pavelićeve kune do 1945. godine čak za 50 puta.⁷⁵

Školovanje djece i omladine uprkos nekim dilemama, na primjer njemačkih okupacionih vlasti na početku same okupacije u Srbiji⁷⁶ i dubokih rezervi prema otvaranju Beogradskog univerziteta, koje su se održale do kraja 1943. godine, nije nigdje moglo biti obustavljeno. Denacionalizatorska i diskriminatorna politika prema đacima određenih nacionalnosti na pojedinim područjima došla je, međutim, do punog izražaja. Tako je došlo do favorizovanja jednih i diskriminacije drugih, i dok je talijanski okupator, na primjer, za Albance na Kosovu i u zapadnoj Makedoniji otvorio prve škole na njihovom maternjem jeziku, mnoga djeca su pohađala škole na jeziku okupacione sile ili kolaboracionističkog režima. U školskim programima izvršene su značajne promjene, sa ciljem indoktrinacije omladine fašističkom ideologijom. Učenje njemačkog i talijanskog jezika bila je opšta obaveza. U strukturi srednjih škola naročito je smanjen broj realnih gimnazija sa obrazloženjem da su, na primjer, Srbija, Nezavisna Država Hrvatska i Crna Gora, seljačke zemlje, što je, uz ostalo, a naročito zbog uzimanja školskih zgrada za potrebe okupacionih trupa,⁷⁷

⁷² AVII, NjA, Mtk, T-313, R-193/3183—90.

⁷³ AVII, NjA, Mtk, T-501, R-258/673—93.

⁷⁴ Završni izvještaj njemačke Vojnopravne komande Jugostoka od 10. IV 1945. godine, AVII, NjA, Mtk, T-501, R-264/195—420.

⁷⁵ Tako je, naime, stepen inflacije ocijenio Zakon (DFJ — prim. MK) o kursovima okupacionih novčanica i regulisanju dinara od 5. aprila 1945. godine, obnarodovan 19. aprila iste godine — *Politika* br. 1197 od 19. IV 1945, str. 2. Stepem inflacije bio je praktično i veći. Tako je Gradski narodni odbor Zagreba, utvrđujući cijene prvi put nakon oslobođenja, fiksirao kilogram kukuruznog brašna na 300 kruna, *Narodni list*, Zagreb 13. VI 1945. godine.

⁷⁶ Izvještaj komandanta Propagandnog odreda Srbije od 26. juna 1941. godine, AVII, NjA, Mtk, T-77, R-183/2755—71.

⁷⁷ Iz tih razloga je, na primjer, nastava u Beogradu školske 1941/42. godine bila obustavljena u zimskim mjesecima, a 1942/1943. god. u Zagrebu (od novembra 1942. do aprila 1943. godine), kao i u zimu 1944/1945. godine. *Narcisa Lengel-Krizman*, *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu u toku rata*, Materijali znanstvenog skupa Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1971, str. 155; *M. Kreso*, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu*, str. 173.

rezultiralo opštim smanjenjem broja učenika srednjih škola.⁷⁸ Univerziteti u Zagrebu i Ljubljani, visoke škole u Beogradu, te fakulteti u Subotici, Sarajevu i Skopju produžili su rad sa, uglavnom, smanjenim brojem studenata, dok je Beogradski univerzitet ostao zatvoren do januara 1944. godine.⁷⁹ Na svim okupacionim područjima pod udar su došli antifašistički raspoloženi profesori, nastavnici i učitelji, a za učenike srednjih škola u Srbiji, u čiju se »pouzdanost« posumnjalo, formiran je poseban zavod za prevaspitavanje u Smederevskoj Palanci.⁸⁰

Uslovi otpora okupatoru i u najtješnjoj vezi sa tim postojanje, održavanje i efikasno djelovanje organizacija narodnooslobodilačkog pokreta na tako shvaćenoj »efektivno« okupiranoj teritoriji najdirektnije su povezani sa uslovima života stanovništva određene teritorije, i u cjelini i pojedinih, posebno diskriminiranih kategorija. Od tih uslova je takođe uvelike zavisila širina pokreta, a naročito forme rada i primjenjivani oblici otpora okupatoru, ali nisu poznati slučajevi da takvih uslova nije bilo. Međutim, za to u kom stepenu će određeni uslovi biti iskorišteni bila je odlučna subjektivna snaga NOP-a. Narodnooslobodilački pokret Jugoslavije, posebno KPJ čije su organizacije (zajedno sa Skojem) u toku rata i predstavljale kičmu čitave djelatnosti NOP-a na neoslobodenoj teritoriji bili su toga potpuno svjesni. Zbog toga je rukovodstvo NOP-a neprekidno vodilo računa o kontinuitetu rada organizacija NOP-a na okupiranoj teritoriji i njihovom kadrovskom obezbjeđenju i jačanju. Kad god je u tom pogledu bilo propusta, kao na primjer povlačenje partijskih organizacija iz zapadne Srbije u toku novembarske neprijateljske ofanzive 1941. godine, razvoj narodnooslobodilačke borbe u tome kraju trpio je posljedice za duže vrijeme.

Policijskim okupacionim organima, još prije napada na Jugoslaviju, mnogi podaci o kadrovima Komunističke partije Jugoslavije, naročito o njenim rukovodećim organima, bili su poznati, kako se vidi iz specijalne knjige potjernica Glavne uprave bezbjednosti Trećeg Rajha.⁸¹ To je omogućeno i time što je Kraljevina Jugoslavija bila jedna od malobrojnih zemalja koje su pri svom Ministarstvu unutrašnjih poslova još od 1937. godine imale njemačkog policijskog atašea, kome su očigledno bile dostupne kartoteke antikomunističkog odsjeka Specijalne (političke) policije Kraljevine Jugoslavije.⁸² Ipak su organizacije KPJ, nalazeći se gotovo u cjelini u mjestima koja su okupacione vlasti »u potpunosti« kontrolisale, u pred-ustaničkom periodu izvršile pripreme za ustanak, prikupivši značajne količine oružja, sanitetskog materijala i opreme, organizovale mrežu vojnih rukovodstava i povjerenika, koja je obuhvatila gotovo sve srezove Jugo-

⁷⁸ Završni izvještaj njemačke Vojnoupravne komande Jugoistoka od 10. aprila 1945. godine, AVII, NjA, Mtk, T-501, R-264/196—420.

⁷⁹ M. Kreso, Njemačka okupaciona uprava u Beogradu, str. 122—127.

⁸⁰ V. Glušić, n dj., str. 145.

⁸¹ Branislav Božović, Ličnosti sa poternica, *Borba*, Beograd 7. VI 1971.

⁸² Bilo je to SS-major Hans Helm, u toku 1941. godine šef III odsjeka (Gestapoa) Operativne grupe policije i službe bezbjednosti »Jugoslavija«, a koja je sa svojih 6 odreda, nastupajući sa prvim invazionim trupama, na osnovu pomenute knjige potjernica, odmah pristupila hapšenju protivnika Trećeg Rajha.

slavije, proširivši uz to svoje redove sa novih 4 000 članova, odnosno za trećinu dotadašnjeg broja KPJ.⁸³

U periodu pokretanja ustanka rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije, Glavni štab NOP odreda Jugoslavije, sva zemaljska rukovodstva i veći broj regionalnih rukovodstava nalazili se u okupiranim gradovima i iz njih rukovodili ustankom uprkos tome što su to u isto vrijeme bili najveći garnizoni okupacionih trupa sa brojnim policijskim i obavještajnim aparatom. U tim su gradovima regrutovani mnogi dobrovoljci, u prvom redu komunisti, koji su pretežno činili jezgra prvih partizanskih odreda. Tu su sakupljane i značajne količine oružja, municije, sanitetskog materijala, odjeće i novca koje su prikupljali odbori Narodnooslobodilačkog fonda i koji potkraj 1941. godine prerastaju u narodnooslobodilačke odbore. Neka zemaljska i regionalna rukovodstva, zavisno od mogućnosti stvaranja širih slobodnih teritorija u određenim regionima, zadržala su se djelomično i u toku naredne 1942. godine u okupiranim gradovima i iz njih rukovodila narodnooslobodilačkim pokretom i borbom.⁸⁴ Čak su Centralni komitet KP Jugoslavije i Vrhovni štab decembra 1941. godine zaključili da je u tadašnjim uslovima nedovoljne sigurnosti slobodnih teritorija, na kojoj su se CK i VŠ bili našli, potrebno stvoriti siguran »ilegalan« punkt negdje na okupiranoj teritoriji u koje bi se smjestio dio Politbiroa Centralnog komiteta KPJ i koji bi u svojstvu njegovog Organizacionog sekretarijata odatle, koristeći se redovnim okupatorovim saobraćajnim sredstvima, znatno sigurnije i brže mogao uspostaviti prekinute i stabilizovati nesigurne veze i tako efikasno povezati sva partijska i vojna rukovodstva u zemlji, što je na početku 1942. godine i ostvareno.⁸⁵ Tako su u toku dužeg dijela, a neki i do kraja narodnooslobodilačkog rata, na teritoriji koju nominalno kontroliše okupator funkcionisali redovni i prilično sigurni kanali veza između pojedinih odreda, a naročito između regionalnih i zemaljskih rukovodstava, a takođe i njih sa Centralnim komitetom KPJ i Vrhovnim štabom NOV i POJ. Tim kanalima su iz okupiranih gradova izlazili prije svega dobrovoljci za popunu jedinica NOV i POJ, najbližim jedinicama dostavljan je sakupljeni ili kupljeni sanitetski i kancelarijski materijal, municija, oružje, odjeća, obuća, rijetki prehrambeni artikli (so, šećer i sl.), a obostrano izmjenjivan propagandni materijal, naročito štampa. Za prenos sa okupirane na slobodnu teritoriju često su služili karavani tovarnih grla, a ponekad i motorna vozila.

⁸³ Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1963, str. 327.

⁸⁴ Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske u Zagrebu, Centralni komitet Komunističke partije i Glavni štab Slovenije u Ljubljani, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju u Beogradu (dio), Pokrajinski komitet KPJ i Glavni štab za Makedoniju, Oblasni komitet KPJ i Glavni štab za Kosovo i Metohiju, a neki od njih i u 1943. godini.

⁸⁵ *Mišo Leković*, Delatnost Organizacionog sekretarijata CK KPJ u Zagrebu na početku 1942. Materijali znanstvenog skupa »Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji«, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1971, str. 95—105.

SUMMARY

This article represents the retrospection of the problems of research on the conditions of life of the inhabitants on the occupied territories throughout Yugoslavia, i. e. there where the enemy army forces were so strong in number and armament as to occupy a territory in order to establish an occupational régime and ascertain the obedience to it. Still, the stress of this article is put on the developing Resistance against the invasion forces on those occupied territories. The author points to certain moments of the National Liberation War in Yugoslavia from 1941 to 1945 which prove that the war was never impossible, not even under the conditions described above. The strong Resistance on the enemy occupied territory, always to be relied on during the whole four year period, represented to Josip Broz Tito, at the time of his starting the war, the basis on which to realize his ideas of starting and leading the war on every square yard and in every corner of the country. This fact is also one of the very important basic elements of that defence war of all the nations of Yugoslavia.